

Pisma uredništvu/Letters to the editor

UNESCO – ZA VARSTVO ZGODOVINE VOJNE MEDICINE V SLOVENIJI

UNESCO – TO PRESERVE SLOVENIAN MEDICAL HISTORY

Darinka Soban¹, Jože Ruprecht²

¹ Borsetova 23, 1000 Ljubljana

² Erasmus Faculty, Rotterdam

Izvleček

Začetek in prekinitve študija medicine na Slovenskem. – Sto let anestezije v domeni kirurgije na evropskem kontinentu. – Organizacija zdravstvene oskrbe (1942–1945) v partizanskem odporišnem boju. – Skrite partizanske bolnišnice. Ranjenci, osebje, zdravniki. – Vojna anestezija: pregled in pogled v prihodnost. – SVPB Franja: opis. Prizadevanje za vključitev vojnega spomenika med znamenitosti Unescove svetovne dediščine. – Od Simpozija za zgodovino moderne anestezije 1982 do Mednarodnega društva za zgodovino anestezije – ISHA.

Abstract

The beginnings of university studies of medicine in Ljubljana, and wartime interruptions. – One hundred years of anesthesia on the European continent as part of the surgeon's work and responsibility. – The organization of health service (1942–1945) within the partisan resistance struggle. – Clandestine partisan hospitals. The wounded, the staff, the physicians. – Wartime anesthesia: an overview and perspectives. – SVPB Franja: a description. The efforts invested so far for the recognition of this war memorial as a UNESCO World Heritage Site. – From the 1982 International Symposium on the History of Modern Anesthesia to ISHA – the international society for the history of anesthesia.

Ta spomin je odziv na vabilo Mednarodnega društva za zgodovino anestezije (ISHA) na Šesti simpozij ISHA v Cambridgeu 2005 s temo Vojna anestezija – in sicer moje vedenje o zdravniškem delu in prizadevanjih v Sloveniji med vojno 1941–1945. Po šestih desetletjih so ta prizadevanja ponekod pozabljena, drugod prezrta.

Spomladi 1941 je postala Slovenija kar brez bojev zavojevano ozemlje, provinca. Vso oblast nad 21.600 km² zemlje in 1.500.000 prebivalci sta si delili sili Osi. Na severu in vzhodu je donel Hitlerjev ukaz: »Naredite mi to deželo spet nemško!« Na jugozahodu je dal maršal Badoglio objaviti časopisno novico, da so »Mussolinijeve čete v hudih bojih prekoračile reko Lubianico in zavzele mesto Lubiano«, ki postane središče nove »Provincia di Lubiana«. Že isto leto je vzniknil gverilski upor. Jeseni 1941 je bila požgana prva slovenska vas Rašica. Na Štajerskem so nacisti izseljevali Slovence v Srbijo, v zaplenjena opremljena stanovanja so naseljevali nemške družine. Ljubljana je bila kletka, obdana z 28 km dolgo bodečo žičnato ograjo in 69 sovražnikovimi bunkerji.

Leta 1919 ustanovljena nepopolna Medicinska fakulteta v Ljubljani je imela samo prva dva letnika vse do študijskega leta 1940/1941, ko se je študij podaljšal v tretji letnik, s prvimi kliničnimi predmeti in patologi-

jo, in s ciljem vsakoletne rasti do popolne fakultete. Okupacija je zavrla razvoj. Slišati je bilo, da bo vpis v četrti letnik dovoljen samo članom organizacije GIL (Gioventu Italiana Littoria). Po tretjem letniku medicine sem se zato odločila študij odložiti. Profesor Božidar Lavrič (1999–1961) me je po prvi počitniški praksi sprejel na volontersko delo na kirurški kliniki. Ko je fašistična vojska kapitulirala, so nacisti ukiniteli laško provinco in zaprli slovensko univerzo.

To je bila že druga nasilna prekinitve študija medicine v Ljubljani. Prva se je zgodila 130 let prej. Takrat so Francozi zavojevali zahodni del slovenskega ozemlja in Ljubljana je postala središče Ilirskih provinc. Nova oblast je v letih 1810–1813 temeljito reformirala šolstvo s poudarkom na slovenskem jeziku v šolah in ustanovitvijo univerze v Ljubljani. Univerzitetna École Centrale je sprejela na študij medicine v prvem letniku (1810/1811) sedem študentov medicine, v drugem štirinajst (Sl.1). Naravoslovec Franc Hladnik (1779–1844), idrijski rojak, je postal njihov profesor somatologije in botanike. Pred dobo analitične in sintetične kemije so iskali zdravilom vir v naravi, zlasti v rastlinah. Zato je Hladnik dosegel pri francoski oblasti ustanovitev Vrta domovinske flore kot nujno potrebnega za medicinski pouk. Tako je dobila Ljubljana leta 1810 po vzoru takratnih evropskih univerz bo-

Le cours d'études des medecins

N.°	Noms des Etudiants	Age	Profession des Parents	Notes	Observations
1	Dornik Jožef	20	Marchand de Vin & Pâtisseries	très bien	Il a étudié à Vienne pendant 2 ans & a obtenu son diplôme.
2	Eržen Vincenc	25	Logobate	très bien	Il a étudié à Vienne pendant 2 ans & a obtenu son diplôme.
3	Gale Jernej	22	Marchand de Vin & Pâtisseries	très bien	Il a étudié à Vienne pendant 2 ans & a obtenu son diplôme.
4	Kavčič Mihael	23	Marchand de Vin & Pâtisseries	très bien	Il a étudié à Vienne pendant 2 ans & a obtenu son diplôme.

Sl. 1. Faksimile: Imenik ocenjenih slušateljev medicine na Centralni šoli (École Centrale) v Ljubljani (1811): Dornik Jožef, Eržen Vincenc, Gale Jernej, Kavčič Mihael. (Po: V. Schmidt: Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, 2.)

Figure 1. List of the first four medical students at the Ljubljana Ecole centrale, 1811.

Sl. 2. Marmontova lipa v Botaničnem vrtu na Ižanski cesti. Foto: J. Bavcon.

Figure 2. Marshal Marmont's lime-tree in the Ljubljana Botanical Garden («Garden of the homeland flora» in 1810).

tanični vrt. Po ustnem izročilu naj bi bil poveljnik Ilirskih provinc maršal Marmont v njem simbolično zasadil lipo, ki še danes nosi njegovo ime (Sl. 2). Premagani Francozi so odšli, po treh letih se je naše ozemlje povrnilo v staro sivino habsburških provinc. École Centrale je bila takoj ukinjena. Vrt domovinske flore pa se je s koreninami vkopal v zemljo zaradi nege in varstva botanikov, ki so ga širili in ga bogatili. Botanični vrt na Ižanski cesti v Ljubljani je po začetni namembnosti najstarejša, na izvirnem mestu ohranjena in neprekinjeno vzdrževana učna ustanova prvega študija medicine na Slovenskem.

Med prostovoljnim delom na kirurški kliniki 1942/1943 sem se pri delu prvič srečala z anestezijo. Zdravnikov je primanjkovalo, nekateri so odšli v partizane,

drugi v zapor in internacijo. Poleg dela v bolniških sobah sem delala kot druga asistenta operaterju. Še raje so mi odrejali delo »narkotizerja«. Na evropskem kontinentu anestezija še ni bila priznana za zdravniško vejo sui generis. Veljala je po zgledu vodilnih kirurških šol, nemške in francoske, za postransko opravilo kirurgov. Ti so sami izvajali reven regionalni program: lokalne infiltracije z novokainom in spinalne blokade s tropokainom. Mladim specializantom in bolniškim sestram pa so zaupali »narkotiziranje«. Anestezija je zamujala skoraj sto let razvoja za Anglijo, kjer se je zdravnik J. Snow po prvem prikazu narkoze z etrom leta 1846 v Bostonu že naslednje leto posvetil izključno anesteziji. Na evropski celini je bila ta stroka vse do leta 1945 prava Cinderella Surgery; to ime ji je dal kmalu po prvi svetovni vojni Ivan Magill (1889–1987), ko je na britanskem otočju že uvedel sodobno endotrahealno anestezijo (Sl. 3).

Sl. 3. »Pepelka Kirurgija«: pripomočki prvih sto let evropske kontinentalne anestezije. Maska za odprto kapalno narkozo z etrom ali kloroformom, kapalna steklenička; kapalna ampula s kloretilom; nevarni inhaler po Ombrédanneu (zrak + eter, povratni dihalni sistem z živalskim mehurjem, brez dovajanja kisika in brez vezave ogljikovega dvokisa); brizgalka in dve igli za regionalno anestezijo. (Predmeti so podarjeni Inštitutu za zgodovino medicine Medicinske fakultete Ljubljana.)

Figure 3. »Cinderella Surgery«. Equipment used in anesthesia on the European continent for the first hundred years.

Med delom na Kirurški kliniki sem se seznanjala s težavami zdravstva v odporniškem boju. Okupacijske sile so odrekale ranjencem varstvo, zahtevano v Ženevski konvenciji. Partizanski ranjenci zato niso imeli zaledja mestnih bolnišnic. Sprva so jih čete ob premikih vodile in nosile s sabo. Umirali so od naporov, pa tudi oteževali mobilnost čet. Hudo ranjeni borci

so dobivali na samotnih kmetijah posteljo, hrano in sočutje, a so bili brez vojaške obrambe. Pogosto so jih negovale tudi podeželske babice in tako izkazovale vrednost francoskega naziva »femme sage«. Če so kmetijo z ranjencem odkrili, po naključju ali izdaji, so sovražniki ranjenca zaklali, domačine postrelili in domačijo požgali. Ta divja rutina se je izvajala tudi v poznejših partizanskih bolnišnicah. Strašno mučenje je pretrgalo življenje in delo kirurga Roberta Kukovca (1910–1945), priljubljenega asistenta profesorja Lavriča na kirurški kliniki. Na poti po živež za ranjence gozdne bolnišnice na Štajerskem je malo pred koncem vojne padel v zasedo. Ob hudem mučenju ni izdal kraja bolnišnice. Hudo iznakaženega partizanskega zdravnika so v zadnjih urah življenja vozili na kmečkem vozu po naseljih, na prsni mu je visel karton z napisom: »Ich bin Bandit« (Sl. 4) (L. Čerin, osebno sporočilo).

Sl. 4. Kirurg dr. Robert Kukovec, asistent Kirurški klinike, med operacijo v partizanski bolnišnici; instrumentarka stud. med. Lili Čerin, poznejša specialistka rentgenologije. (Po: M. Fajdiga.)

Figure 4. Surgeon Robert Kukovec at a surgical operation in a clandestine hospital.

Partizanska saniteta je dobivala stalno pomoč od odporniškega gibanja na podeželju in v mestih. Skrivni tečaji vojne kirurgije za zdravnike in medicince, namenjene v partizane, so se vršili na kirurški kliniki. Profesor Božidar Lavrič je skrivaj operiral nekaj hudo ranjenih borcev. Leta 1942 je bil po izdaji v fašističnem zaporu. Laški sodnik je kot milostno sodbo nudil kirurgu, ki je čez meje slovel po veččini, izbiro: ali kirurško delo kjer koli na klinikah italijanskega škornja ali konfinacijo. V zakotni vasi Macerata Feltria na Apeninih je profesor Lavrič pretrpel konfinacijo vse do prebega k zaveznikom.

Pozneje istega leta se je na partizanskem ozemlju zbralo 20 partizanskih zdravnikov, med njimi več članov Medicinske fakultete, na posvet o organizaciji dela, kot ga je zahteval čas. Odslej je partizansko zdravstvo delovalo organizirano po predlaganem zaporedju skrivnih stacionarnih postaj na osnovi konspirativnosti. Četni bolničarji odvedejo po neposredni prvi oskrbi rane ranjenca do bližnje triazne postaje, »javke«, kjer izkušen bolničar odredi kraj zdravljenja. Pomični ra-

njenci se napotijo v skrivno pomično bolnišnico v spremstvu njenega bolničarja. Huje ranjene ali bolne borce odvedejo na nosilih ali kmečkih vozovih na dogovorjeni kraj blizu centralne bolnišnice, ki je opremljena za kirurške posege, od tam jih v bolnišnico odvede njeno osebje. V primerih smrtno nevarnih poškodb operirajo blizu bojišča mobilne kirurške ekipe. Zdravniki v poveljstvu korpusov naj vplivajo na bojno strategijo s ciljem minimalnih človeških izgub. Po potrebi naj se nudi zdravstvena pomoč tudi civilnim osebam. Tako kot partizanskim naj se nudi zdravstvena pomoč tudi sovražnim vojakom. Vse enote se morajo varovati okužbe s pegastim tifusom z obveznim razuševanjem oblačil ranjencev. Po doslednem izvajanju tega ukaza v slovenski partizanski vojski ni bilo obolelih s pogubnim pegavcem.

Leta 1942 so nastajale prve lesene partizanske bolnišnice. Najprej v največjem gozdnem masivu Kočevskega roga, daleč od naselij in voznih cest, zatem po vsej deželi. Njihov začetni obseg se je večal na prvotnem kraju in z oddaljenimi oddelki. Ker je bila varnost ranjencev najbolj pomembna, je vedelo za kraj in pot do bolnišnice samo njeno osebje. Ranjence so s prevezo na očeh prinašali vanjo in jih tako tudi odpuščali, da jim pozneje niti najhujše mučenje ne bi moglo izsiliti ovadbe kraja. Sledi na poti v bolnišnico, v gozdnem mahu, v blatu in snegu je moral zadnji za nosači skrbno izbrisati. Kjer je bila blizu barak tekoča voda, so nosači hodili del poti po kamenju v potoku. To je uspešno zmedlo dresirane nemške ovčarje, pse, ki jih je nacistična vojska nesramno izkoriščala za odkrivanje ranjencev. V bližini bolnišnice so obstajali zasilni skriti bunkerji za evakuacijo v sili. Skrivne lesene, t. i. konspirativne bolnišnice so bile edino organizirano zaledje gverilskih ranjencev v Evropi v letih 1942–1945. Leta 1943 je bitka srbskih partizanov na Neretvi prikazala strahoto gverilskega boja brez sanitetnega zaledja. Po premoči okupatorske vojske, ki je imela zraven še zaledje v bolnišnicah mest in podpora kvizlingov, je bil umik srbskih partizanskih divizij brezupno dolgo zaporedje počasnih umikov. Vodile so s sabo 4000 ranjencev, blodnih od hoje, bolečin, izgube krvi, lakote ter pegavca. Skrb, da ranjeni in bolni ne bi ostali prepuščeni klavcem, je bila herojsko dejanje, a daleč ne tako romantično, kot ga je svetu po vojni kazal film Bitka za Neretvo z Richardom Burtonom v vlogi maršala Tita.

Publikacija V objemu človečnosti vsebuje zgodovinski zemljevid Slovenije za štiri leta 2. svetovne vojne, z 247 partizanskimi zdravstvenimi enotami. Lesene barake so imele skupno 5000 bolniških ležišč. Barake so imele dvojne stene, zatlačene z mahom, nekatere še znotraj oblepljene s papirjem. Partizanska bolnišnica se je z istim vodstvom zaradi varnosti večkrat selila na drugi kraj. Na zemljevidu so enote po številkah, v legendi tudi s skrivnimi imeni kot Jelendol, Ajdovec, Pomlad, Zima, Pavla, Franja ipd. Razdeljene na tri cone so posebej označene bolniške enote (krogec), lekarne (trikotnik) in tla za pristajanje zaveznških letal. Cona A šteje 54 bolniških enot in šest lekarn; Cona B 89 bolniških enot, pet lekarn in eno pristajalno polje; Cona C 104 bolniške enote, šest lekarn in dve skrivni letališči.

V Cono A (Sl. 5) se vrača moj spomin. Iz njega želim ohraniti predvsem tisto, česar nisem našla opisane v številnih publikacijah, in pa opozoriti na pomen do danes ohranjene bolnišnice Franje. – Na zemljevidu je s št. 50 označena manjša Partizanska bolnica Goriškega vojnega področja »Vera«, skrita v vinogradih Vipavske doline blizu Erzolja. Lokalna Zveza borcev je v tretjem tisočletju postavila spomenik ob njenih požganih temeljih. Ves čas obstoja leta 1944 jo je vodil izkušen zdravnik iz Kranja, dr. Jože Bežek (1899–1968), imenoval jo je po zaročenki Veri Brecej. Po dveh lokacijah in malo pred ponovno selitvijo v tretjo je bila izdana. Z organizirano vojaško akcijo, kjer ni manjkalo minometov, so jo napadli 15. 9. 1944 in požgali. V zgodnjem jutranjem svitu smo po strelah stražarja hitro evakuirali ranjence na varen kraj; zares nam je gorelo za petami. – Doktor Bežek je bil zelo priljubljen partizanski zdravnik, tudi med civilnim prebivalstvom. Ob njegovem delu sem se veliko naučila o etiki izbranega poklica. V opuščeni šoli v vasi Erzolja je vodil 14-dnevni bolničarski tečaj, kjer sem sodelovala s poukom osnovne anatomije in fiziologije. Mlada, znanja željna primorska skupina je v tečaju – prvič po laških šolah – uživala v pouku v slovenskem jeziku – št. 23 kaže kraj Slovenske vojne partizanske bolnice (SVPB) Franja blizu Cerknega, ki jo je (najdlje) vodila zdravnica Franja Bojc. št. 40 kaže, kje se je v trnovskih gozdovih nad Idrijo razvila SVPB Pavla, centralna bolnišnica z 200 ležišči za ranjence, ki jo je vodila zdravnica Pavla Jerina. – št. 42 zaznamuje oddaljeni Pavlin oddelek (SVPB Pavla – B). Prvi ga je vodil starejši partizanski zdravnik dr. Franc Podkoritnik, od tod ime Očkova postojanka. Imela je skrito lego v Bedrovi grapi in zavarovan dohod: 20 minut nošnje ranjencev po potoku Bedrovki prav do barak. Na sliki je na levi viden pod gostim kritjem dreves samo vhod v dolgo bolniško barako z dvojnimi pogradi in preprosto operacijsko sobo. Desno je baraka za osebje in kuhinjo (Sl. 6). Z nadzorom zdravnice Pavle sem nazadnje vodila Očkovo in v njej pričakala maja 1945 selitev ranjencev v staro Gorico. Prej, v aprilu, smo pretrpeli še zadnjo in najhujšo ofenzivo. Ko se je vojna hitro bližala koncu, so nacisti in kvizlingi divje bežali iz vse Jugoslavije preko ozemlja IX. korpusa, dobro oboroženi, skrajno motivirani in številčno v večkratni premoči (ocenjeno na 30.000). Cilj je bil sever in zahod, enim za rešitev v rodna skrivališča, drugim pa – v slepi veri – v bolj gentlemansko ujetništvo zahodnih zaveznikov. Med begom po Trnovskem gozdu, katerega vejevje se še ni olistalo, so požigali, kar so zagledali lesenega, in pobijali vse živo. Na velikonočno soboto 1. aprila se je ofenziva nevarno približala Očkovi postojanki, da je bila potrebna evakuacija. Proti večeru smo sprejeli še nekaj ranjencev. Ko sem zadnjemu menjavala prvi povoj rane na prsih, je zakašljal in »izstrelil iz prsnega koša v moj vojaški jopič curek krvi, širok kot vstrnelna rana. Tak ranjenec res ne more dolgo ostati živ brez nege v zatohlih zemljankah, ki so bile v Očkovi edina oblika bunkerja. Odločili smo se za evakuacijo v uro hoda oddaljeni bunker neke že dolgo prej opuščene postojanke Centrala A, ki se ga je držalo ime Fuglovž (popačena oblika tujke Vogelhaus – ptičnica). To zavetje pred bližnjo nevarnostjo

Sl. 5. Vojna sanitetna cona A, področje IX. korpusa NOB. (Zemljevid: Geodetski zavod Slovenije, po M. Fajdiga.)

Figure 5. Map of the western part of Slovenia, Zone A of the war health service.

Sl. 6. SVPB Pavla, Odd. B – Očkova postojanka (foto 1945, osebni arhiv).

Figure 6. »Daddy's Hospital«, SVPB Pavla – B.

je ogledalo inventivnosti partizanskih graditeljev (Sl. 7). Načrt zanj je izdelal kirurg dr. Bogdan Brecej (1906–1986), poznejši ustanovitelj Ortopedske klinike Medicinske fakultete. Na izjemno strmem pobočju grape pod Centralo A mu je narava nudila za streho prečno, iz strmine štrlečo mogočno skalo; za umetno steno, varovalo pred zdrsom v globel, pa mlada drevesna debela. V razmakih so stala zakoličena od skale navpik na vznožje bunkerja debelca, s telefonsko žico umetno povezana v zračno steno pred ležišči v dveh ravneh. Dajala so podobo velikanske, v grmovnati rebri skrite ptičnice. Tja smo v varstvu noči prenesli nepomične ranjence. Prvi dan je potekel brez strelav in v negotovosti. Šele v mraku je začelo v bližini pokati, močno in v presledkih dolgo v noč. Ali so

Sl. 7. Fuglovž, bunker za ranjence prve Centrale A, Trnovski gozd (foto 1946, osebni arhiv).

Figure 7. »Bird Cage«, one of the shelters of SVPB Pavla.

naleteli na opuščeno Centralo A? Bodo v njej prenočili in streljajo v temo? Bodo zjutraj vseeno preiskali še to vrtoglavo strmino? Imajo pse? Proti jutru je vse potihnilo. Šele peti dan nas je vojaški vodja matične SVPB Pavle obvestil, da je ujme konec. Pojasnil se je tudi strah druge noči. Bežeči sovražniki so naleteli na Centralo A in jo mimogrede zažgali. Žar silovitega ognja presušenega lesa je hudo prizadel bližnje stoletne bukve. Skorja debel, že napetih od pomladnih sokov, je od silne vročine na ves glas in pozno v noč pokala v dolgih zevajočih razah. – Ob povratku v Očkovo postojanko je najbližja bukev pri vходу prva pokazala svetlo zelene, na pol odprte brstiče.

Partizanske lekarne so dobivale sanitetni material in zdravila največ po skrivnih kanalih iz slovenskih mest. Za IX. korpus so jih po naročilu kupovali tudi terenci, v Gorici in Trstu. Po tej poti smo nekoč dobili namesto težko pričakovanih analgetikov steklenko s 1000 tabletami vitamina C con calcio, takratne visoke mode donosnih tržaških ordinacij. Rane so hudo bolele, posebno po projektilih dum-dum zagnojene raztrganine. Narezana konica »dumdumke« povzroči ob prvem trdnem dotiku eksplozijo ter vnese kužne kosce obleke v rano. Ženevska konvencija prepoveduje uporabo »dumdumk«. Proti gnojenju smo imeli le nekaj sulfonamidov. O čudežu z imenom penicilin so v Očkovo prihajale samo novice. – V stiski sem pomislila na placebo. Ne preveč radodarno, ampak skupaj z vzpodbudno lažjo sem ves dolgi teden, v čakanju na prave analgetike, delila najbolj trpečim te laške tablete. Endorfini, o katerih takrat nisem še čisto nič vedela, so se presenetljivo dobro izkazali. Beda vojnega časa mi je tako dala enkratno izkušnjo s placebom, ki bi v mirnem času pomenila hudo kršitev zdravniške etike.

Pri operacijskih posegih v etrovi narkozi so bile svetilke z odprtim plamenom hudo nevarne za eksplozijo. Kjer je dopuščal teren, so ob skritih postojankah nastajale za varno razsvetlavo električne vodne mini centrale. Letala so prinašala poleg etra tudi raje uporabljani kloroform. Kot uvod k etru ali za kratke posege je bil v rabi kloretil. Domače žganje, sicer splošno razkužilo, se je kot uvod tudi dobro obneslo. Redne dobave sanitetnega materiala so prihajale iz skritih

gozdnih lekarn. Zaradi omejenih zalog smo povoje in gazo prali in ponovno uporabljali. Reciklirane tampone in zložence smo nalagali v koške, spletene iz vrbovega šibja ter oblečene v platno, in parno sterilizirali v improviziranih avtoklavih. Odrabljen kovinski sod z dodatnim sitastim dnom in tlačno varnim pokrovom je imel stalno mesto na prostem, nad odprtim ognjiščem. Partizanski avtoklav se je uporabljal tudi za razuševanje vojaških oblek.

V zadnjem letu vojne se je poleg živeža in oblačil izboljšala tudi zaloga sanitetnega materiala. V nočnih urah so zavezniška letala odmetavala s padali pomoč na skrita letališča. Morfij v 20 mililitrskih stekleničkah s pokrovom za večkratno odmerjanje. Čudo intravenske anestezije pentotal, ko ranjenec zaspi, kot bi trenil, in med operacijo lahko svetiš s petrolejko. Nočni poleti in pristanki na zasilnih pristajalnih stezah so bili tvegani. Letala so bila večkrat sestreljena. Poleg materialne pomoči za vojsko so v zadnjem letu preseleli v zavezniške baze v južni Italiji okrog 3200 invalidov, ranjencev, onemoglih starcev in otrok iz požganih domov. Najtežji del transportov so bili skrivni nočni prevozi iz oddaljenih enot do evakuacijskih baz, ki so trajali tudi po več noči. – Vsega tukaj in zdaj povedanega v navadnih stavkih, takrat pa prvič doživete, ni lahko primerjati.

Iz retrospektive se pokaže izbira anestezijskih metod v zadnji veliki vojni na domačih tleh še kot prava »Pepelka kirurgije«. Uporaba blokad posameznih živcev in živčnih pletežev je bila mogoče kdaj in kje posamična, v glavnem pa nična, čeprav so regionalne metode anestezije vojni kot na kožo napisane. Ko sem po vojni neštetokrat dajala in učila blokado brahialnega pleteža za posege na zgornjem udju, sem se včasih spomnila temačnega popoldneva v Očkovi baraki. Kirurg Franc Derganc (1911–1973), po katerem se imenuje Šempetrška bolnišnica pri Novi Gorici, je dolgo iskal v nadlahti arterijsko vejo, ki se je prestreljena skrčila pod raztrgane mišice in vztrajno krvavela. Zrak v mali operacijski kamrici je bil od dolgotrajne narkoze poln etrovih hlapov, kot luč je preostala le še komaj brleča žepna svetilka.

V perspektivi na temo Vojna anestezija ima regionalna anestezija s povojnim razvojem velike adute, ki so: varnost zavestnega bolnika, izjemno skromen pribor in količina anestetika – a le ob dobro utečeni tehniki, zahtevnejši od tehnike splošne anestezije. Tudi pot do te večšine je daljša. Za pouk in prakso regionalne anestezije kot izbirne anestezijske metode so delavnice operacijske sobe, razen pri operacijah, kjer je upravičena potreba po splošni anesteziji. Marsikje v sodobnih zavodih obstajajo precej zavezujoči seznami regionalne anestezije kot izbirne metode za skupine, kot so: ortopedske in travmatološke operacije udov, hernije, proktološke in urološke operacije, porodniška analgezija, in še pisan program plastičnih posegov. Za začetek je »Barvna slikanica za odrasle« učbenik regionalne anestezije s topografijo in opisom tehnik. Veliko blokad ima uporabna skupna vodila, kot so: živec ali pletež spremlja na medialni strani arterija; zaznamo jo in s prsti levece odrivamo in z otipom utripa določimo mesto vboda; ko napredujoča igla predre fascijo, ki redno prekriva živec ali pletež,

se to občuti kot prebod lista papirja in naznači bližino živca; pojav parestezij pa opozori na nevarno bližino; uspešnost blokade se potrjuje s postopnim razvojem bloka. Ta uspešna vodila so neuporabna pri učenju blokad živcev na truplu. Tako učenje je zato neustrezno.

Pogoji po zasedeni Sloveniji razpršenega gverilskega zdravstva so onemogočali osebno izmenjavo izkušenj. V nadomestilo je v letih 1944–1945 izšlo deset številik Partizanskega zdravniškega vestnika, tiskanega v partizanski tiskarni po 250 izvodov, s poročili 38 zdravnikov in 83 članki. Leta 1985 je izšel faksimilni ponatis. Svoj popolni letnik Partizanskega zdravniškega vestnika sem podarila Inštitutu za zgodovino medicinske MF v Ljubljani.

Skupno število slovenskih partizanskih borcev je bilo približno 40.000. V štirih letih se je 22.000 borcev zdravilo v približno 250 zdravstvenih enotah treh con: A, B in C. Leta 1941 je bilo v predvojni Sloveniji vsega 757 zdravnikov; skoraj tretjina, 244 se je skupaj z 259 študenti medicine pridružila partizanski vojski. Med njimi je bilo 83 žrtev vojne. Od skupnega števila 3106 bolničarjev jih je padlo 283. Jeseni 1943 se je IX. korpusu pridružilo nekaj italijanskih zdravnikov in vojakov. Za bataljon je bilo ruskih borcev, pobeglih iz armade, ki jo je izdajalski general Vlasov nasilno priključil nacistični armadi. Iskali so priložnost za pobeg v krajih s slovansko govornico. Med pridruženimi tujimi zdravstvenimi delavci so bili tudi kirurgi iz treh zavezniških misij v Sloveniji.

Lindsay Rogers, kirurg iz Nove Zelandije, je opisal v knjigi *Guerilla surgeon* (Sl. 8) zelo transparentno in sočutno spomine na delo partizanskega zdravstva. Leta 1944 se je kot član britanske Kirurške enote v Bariju naveličal brezdelja po koncu bojev na južni fronti. Z izjavo »I wanted to be myself in the war« je pri nadrejenih dobil soglasje za pomoč ranjenim partizanom onstran Jadrana. Opisal je razmere in delo na dolgi poti s postanki od Visa do Slovenije. Dobil je dve partizanski odlikovanji: za hrabrost in za zasluge. Na končni postaji se je v Sloveniji navdušil nad organizacijo partizanskega zdravstva. Kako zaneseno opisuje svoje presenečenje nad porodniško barako za matere partizanke in brezdomke na Rogu! V roškem kompleksu je operiral v »britanski« postojanki Ajdovec; samo z dvema bolničarjema, ki sta ga spremljala vso pot iz baze v Bariju. Od tam so mu z letali pošiljali za Ajdovec vso kirurško opremo in zdravila. Cenil je delo slovenskih zdravnikov, posebno kirurga Bogdana Breclja. Za druge roške postojanke je bil prijazen svetovalec zdravnikom, priučenim za vojno kirurško delo. Seznanil jih je s pentotalom za intravensko anestezijo. Prvi je prikazal in opisal učinek nam še neznanega antibiotika penicilina, ki ga je uporabil med trepanacijo zaradi gnojne rane po prestrelu, ki je ranjenca oslepil. Mlademu borcu je vrnil vid in rešil življenje. Po posredovanjih majorja Rogersa so se zavezniške pošiljke zdravil povečale. Sam pove, da je priklical iz Barija 120 nočnih poletov za pomoč v Slovenijo.

Po maju 1945 so skrite gozdne bolnišnice osamele. V globinah gozdov so zaživeli medved, volkovi, lisice, srnjad, brez človeka, ki vnaša med živali svoj nemir. Barake so se podirale v naravnih ujmah, les na tleh je

Sl. 8. Lindsay Rogers: *Guerilla surgeon*. Naslovnica.

Figure 8. Lindsay Roberts. *Guerilla surgeon*. Front page.

prhnel v gozdno prst, kot je prej iz nje zraslo, kar je med vojno dajalo zavetje ranjencem.

Edina med njimi pa je obstala bolnica Franja na svojih tleh, kjer se vsa leta vzdržuje in obnavlja. Po zamisli in prvi gradnji zdravnik Viktorja Volčjaka (1913–1987) je tudi edina zgrajena blizu človeških bivališč, ne v daljnih gozdovih. Domačin Peternelj je tik pred jesensko ofenzivo 1943 pokazal V. Volčjaku večjo votlino v skalovju težko dostopne soteske Pasice, nedaleč od Cerkna, kjer s slapovi prihrumi s strmin hudournik Čerinščica. V votlino sta skrila najhuje prizadetega ranjenca, ki je tam preстал nevarne dni ob občasnih kmetovi negi. Okupator je požgal Peterneljevo domačijo, kar kaže, da je zašel izdajalec tudi med Primorje, ki so se šele komaj rešili četrstoletne fašistične nadvlade. Doktor Volčjak se je medtem več dni umikal skupaj s četami in ostalimi ranjenci, od katerih so trije umrli, izčrpani od ran in naporov. Po tej izkušnji se je ob vrnitvi hitro lotil gradnje v soteski. Z nekaj borci, izkušenimi gorniki, kot je bil sam, je znašal v sotesko les. V prvo barako so se ranjenci naselili že decembra 1943. Po propadu fašistične vojske sta prišli med primorske partizane dve zdravnici, Franja Bojc in Pavla Jerina. Kot sanitetni referent štaba IX. korpusa jima je Viktor Volčjak izročil v roke obe primorski centralni bolnišnici, katerima je dal imeni Pavla in Franja. SVPB Pavla in SVPB Franja sta se dograjevali in hranili do konca vojne. (Osebno sporočilo V. Volčjak.)

Centralni objekt Franje zavzema površino 1500 m² (Sl. 9a–9e). V ozki soteski je nanizanih 15 objektov na suhem in delno na lesenih tramovih nad glasno šumečo Čerinščico. Sotesko oklepa nad 100 m visoko, pogozdeno skalovje, »kot mogočna katedrala« je napisal tuji reporter. Franja je imela 100 ležišč za ranjence in 40 članov osebja. Ranjence so prinašali ponoči od javke do vhoda v sotesko, nato po vodi s prečkanjem hudournika, po nevarnih skalnih poteh in mostičkih, čez pridvižni most do barak. Zaporedje objektov: 1. baraka za ranjence s podzemnim bunkerjem, 2. izolirnica, kopalnica, 3. operacijska baraka, 4. zdravniška baraka, 5. baraka za rentgen, 6. shramba za nosila,

7. kuhinja, 8. baraka za ranjence z dnevno sobo, 9. baraka za ranjence s skladiščem in mizarsko delavnico, 10. baraka za osebje, 11. kopalnica s pralnico, 12. avtoklav, 13. invalidski dom, 14. vodni rezervoar, 15. električna centrala. Ta centrala ni samo proizvajala toka za razsvetljavo, ampak je tudi pojila rentgenski aparat, darilo vdove padlega zdravnika partizana. Rentgenska naprava je bila izjemna pridobitev za vojno travmatologijo. Neukim mladim primorskim borcem je dogajanje v temni baraki pomagalo še po drugi poti. Zdravnica je nekoč neopažena prisluhnila pogovoru, ko je že skoraj ozdravljen ranjenec tolažil novega: »Malo potrpi, ko boš prišel nazaj iz sobe za žarke, bo takoj veliko bolje.«

V kompleksu SVPB Franja se je zdravilo vsega 987 ranjencev, od tega 522 v opisani centrali. Tujih ranjencev je bilo 82: člani zavezniških misij, piloti sestreljenih letal, člani italijanskih in ruskih vojnih enot. Umrlo je 61 varovancev. Življenje v Franji je potekalo kot v veliki družini. Baraka invalidov je bila kulturno središče: za sprejem vojnih poročil, razno učenje, debate, urejanje stenskega časopisa in lastnega literarnega glasila. Medtem ko sta bila v skritih gozdnih enotah tiho govorjenje in občasno popoln molk bistvena dela varnosti, je v Franji mogočen šum slapov in brzic popolnoma preglasil vse glasove iz grape, celo harmoniko. Dostop pa je bil zavarovan z artilerijskimi gnezdi v skalnih pečinah in z zvestobo okoliških domačinov.

SVPB Franjo vzdržujeta Mestna muzeja v Cerknem in v Idriji, ki slovi po 500-letnem rudniku živega srebra. Obnavljanje in obiske vojnega pomnika lajša izjemna bližina naselij. Do leta 1998 so prešteli do 50.000 obiskovalcev na leto, od tega približno 12.000 tujcev. V šestdesetih povojnih letih se je skupno število obiskovalcev približalo poldrugemu milijonu – kolikor je

Sl. 9-a. SVPB Franja v grapi soteske Pasice na Cerkljanskem. (Po: M. Fajdiga.)

Figure 9a. Hospital SVPB Franja in the gorge Pasice.

Sl. 9-b. Na poti do Franje (foto U. Fant 1983, osebni arhiv).

Figure 9b. A part of the access route to the hospital Franja in the gorge.

Sl. 9-c. Slap v grapi ob poti v Franjo.

Figure 9c. The waterfall on the route to Franja.

Sl. 9-d. Na vhodu v bolnišnico.

Figure 9d. Entrance to the hospital Franja.

Sl. 9-e. Pogled v barake: bolniško, kuhinjsko, operacijsko.

Figure 9e. Franja, interior: patients' room, kitchen, operating room.

Sl. 9-f. Franja pozimi.

Figure 9f. Franja in wintertime.

(Slike 9-c do 9-f:

Arhiv Mestnega muzeja Idrija – Cerčno)

imela Slovenija prebivalcev ob začetku vojne. Kot gost simpozija anesteziologov v Ljubljani je leta 1970 obiskal Franjo sodelavec profesorja Roberta Macintosh na zgodovinski prvi katedri za anestezijo v Oxfordu 1933, in nato profesor v Cardiffu William Mushin. Svoje vtise je izrazil s stavkom: »Vse do obiska Franje sem verjel, da vojna za nikogar ni mogla biti težja, kot je bila zame.«

Januarja 1989 je silovit plaz uničil dve baraki in čudovit dohod do bolnišnice. Zasul je strugo, slapove, brzice in kotanje v dolžini 100 m hudourniške grape. Odstranjevanje ogromnih količin peska in skal je skupaj z restavracijo objektov trajalo 18 mesecev. Pri delu so sodelovali geologi, arhitekti in muzejski restavradorji. Donacije so prihajale iz vse Slovenije. Iz tujine se je zbralo od italijanske partizanske organizacije ter oseb iz Evrope in Avstralije 33 odstotkov sredstev. SVPB Franjo so ponovno odprli za obiske junija 1990.

Na prelomu tisočletja je vlada Republike Slovenije poslala na UNESCO – Center svetovne dediščine predlog za sprejem SVPB Franje na seznam tega centra. Leta 2001 je svetovalec Unesca, švedski arhitekt Bengt O. H. Johansson, dal podrobno pozitivno priporočilo, in to po tednu dni podrobnih raziskav na mestu, in preverjanjih, da v drugih evropskih državah ni muzejskega objekta s podobnim pomenskim obsegom. Zaključek njegovega poročila se glasi:

»Medtem ko sta Hiroshima in Auschwitz sprejeta na seznam Svetovne dediščine s tem namenom, da nas spominjata nehumanosti druge svetovne vojne, pa Bolnica Franja dokumentira nasprotno: zgodbo pomoči trpečim ljudem, da v vojnem času preživijo v najtežjih in najnevarnejših okoliščinah. Način tega dogajanja je mojstrovina genija humanega ustvarjanja in odličen primer arhitektonske celote, ki pomeni pomembno stopnjo v človeški zgodovini. S tem je oprijemljivo povezana z dogodki, ki so nedvomno izrednega splošnega pomena.«

Uradni cenilec istega Unescovega Centra Christoph Machat pa je, nasprotno, pozneje dal negativno mnenje z argumentom, da je Bolnica Franja sicer spomenik velikega pomena na nacionalni ravni, medtem ko da so univerzalne vrednote, ki jih predstavlja, že itak v Ženevski konvenciji. Ob tako očitnem razhajanju mnenj je vlada Slovenije začasno umaknila predlog. Bolnica Franja je izpolnila nacionalno poslanstvo med svetovno vojno. Kot v svetovnem merilu edinemu tovrstnemu ohranjenemu objektu ji pripada mesto na Unescovem seznamu spomenikov svetovne kulturne dediščine. Končno so prav štiri leta vsesplošnega antifašističnega boja vodila k iniciativi ustanovitve Evropske unije, zato da vsaj v tej regiji ne bi bilo več vojn.

S plemenitimi nameni varstva ranjencev, vojnih ujetnikov in civilnega prebivalstva je bila leta 1864 sprejeta Ženevska konvencija. Po številnih vojnah, ko so njena načela postopno vse manj upoštevali, je potrebovala večkratna dopolnila. Primerjava načelne pisne konvencije z ohranjenim konkretnim spomeniškim objektom iz določenega časa in kraja vojne govori sicer o njuni kompatibilnosti, na noben način pa ne istovetnosti.

Pripis

Soavtor, dr. Jože Ruprecht, dr. med., je na simpoziju v Cambridgeu predstavil original gornjega poročila. J. Ruprecht je diplomiral na Medicinski fakulteti v Ljubljani in dosegel doktorat znanosti na Erazmovi univerzi v Rotterdamu. Njegova je izvirna zamisel, da je vredno iskati avtentično zgodovino mlade zdravniške vede anesteziologije v neposrednih pripovedih še živečih pionirjev. Zamisel je tudi udeležil z organiziranjem Prvega mednarodnega simpozija zgodovine moderne anestezije, maja 1982 na Erazmovi univerzi v Rotterdamu. Kot sekretar simpozija je s podporo profesorja anestezije dr. W. Erdmanna opravil organizacijske priprave. Prva vabila seniorjem – anesteziologom sta z avtorico tega prispevka skupaj oblikovala in razposlala po svetu. Zbornik zelo uspelega simpozija, *Anaesthesia essays on its history*, je izšel v 2000 izvodih leta 1985, 2. izdaja pa 1998. Na temeljih tega simpozija je nastalo mednarodno društvo za zgodovino anestezije (ISHA.) V petletnih presledkih so prvemu simpoziju sledili trije: v Londonu, Atlanti in Hamburgu, nato ob porastu zanimanja v štiriletnih razmikih dva: v Santiagu de Compostela ter Cambridgeu. – V zborniku 1985 je tudi več prispevkov o razvoju sodobne anestezije v Jugoslaviji. Pripovedi o razvoju anestezije v Sloveniji je najti v prejšnjih letnikih Zdravniškega vestnika.

Urednik zbornika 6. simpozija v Cambridgeu se pisno strinja z objavo vsebine prispevka v Zdravniškem vestniku, s pripombo, da bo originalno poročilo tiskano v *Proceedings of the 6th ISHA Symposium*, Cambridge, September 2005.

Viri

1. Bevk S. Franja, muzej človeške plemenitosti. Idrija: Mestni muzej; 1999.
2. Čerin L. Osebno sporočilo.
3. Fajdiga M. V objemu človečnosti. Partizansko zdravstvo na Slovenskem 1941–1945. Ljubljana: Zveza društev vojnih invalidov Slovenije; 1998.
4. Gillies H. *The principles and art of plastic surgery*. Boston: Little Brown Comp. 1957.
5. Johansson B.O.H. Evaluation of the Franja Hospital in Slovenia as a potential World Heritage Site. Stockholm: The Unesco Committee of Slovenia; 2001.
6. Konjajev Z. Zvestoba Hipokratu. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete; 1999.
7. Molhuysen F. Het onvindbare hospitaal. Rotterdam: NRC Handelsblad 4. 6. 2001.
8. Novak J. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe v narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem 1941–1945, vol. 4. Ljubljana: Partizanska knjiga; 1985.
9. Rogers L. *Guerilla surgeon*. London-Glasgow: Collins; 1957.
10. Ruprecht J, Lee AJ. *Anaesthesia. Essays on its history*. 2. izdaja. Berlin: Springer Verlag; 1998.
11. Schmidt V. Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, 2. del. Ljubljana: Delavska enotnost; 1988.
12. Soban D. Študij kriterijev za optimalno izbiro anestezijskih metod. [Doktorska disertacija.] Ljubljana: Medicinska fakulteta; 1974.
13. Soban D. Rojstvo anestezije v Jugoslaviji. Zdrav Vestn 1978; 47: 6.
14. Soban D. Humphry Davy in njegov 'plin za smeh' v Sloveniji. Zdrav Vestn 1978; 47: 11.
15. Soban D. Zgodnja uporaba anestezije z etrom v Deželni civilni bolnici v Ljubljani. Zdrav Vestn 1986; 55: 599–601.
16. Soban D. Anestezija včeraj. Zdrav Vestn 1992; 61: 91–3.
17. Soban D. Listje in igle. Sto let od prve spinalne anestezije na Slovenskem. Zdrav Vestn 2001; 70: 771–6.
18. Volčjak V. Osebno sporočilo.
19. Volčjak V, ed. *Partizanska bolnišnica Franja 23. 12. 1942–5*. 5. 1945 (skupno 235 prispevkov). Idrija: Mestni muzej; 1983.